

OROSZ LÁSZLÓ*

ADALÉKOK A NÉMET „VÖLKISCH” TÖRTÉNELEMSZEMLÉLET
FOGADTATÁSÁHOZ A HORTHY-KORSZAK MAGYARORSZÁGÁN

SOME DATA OF WELCOME OF DEUTSCH „VÖLKISCH” POINT
OF VIEW IN THE HORTHY-PERIOD

ABSTRACT

Following her defeat in WWI, within the spirit of a reevaluated “auswärtige Kulturpolitik”, Germany attempted to move closer to the states of our region by using new historiographical tools. Per their “folk- and cultural soil” reconstruction, the Germans questioned the respective ethnic group’s nationstate-related historical conceptions and emphasized their own revisionist needs. In other words, a “populist war” replaced the earlier interstate diplomacy even within academia. Hungary – like the other states of the region – felt threatened by Germany within the sphere of scientific policy. Therefore, decisive resistance was witnessed. Beyond these feelings of threat, this counteraction was also motivated by the fact that the German “cultural slide” theory sharply contradicted contemporary Hungarian founding ideology, the Hungarians’ sense of historical mission and their leadership role within the Carpathian Basin, as well as their desire to prove a cultural supremacist theory contra their neighboring peoples. The Hungarians’ more-or-less unanimous dismissal is also proof that the Hungarian historiography of the period was capable of overcoming its own – indeed huge – inner divisions and showing a united front to defend Hungarian interests against these offensive manifestations.

„Valóban németbarát magyar tudós alig van. Amennyiben beszélhetünk ilyenekről egyáltalán, ezek egy kézen megszámolhatóak. Mindez természetesen azzal van összefüggésben, hogy a felfogások terén tapasztalható ellentét erősen megnőtt a tervszerű német néptudományi munka délkeleti irányú beindulása óta. Ez nézetem szerint belátható időn belül nem is fog változni, sőt nem is változhat. Ugyanígy világos, miként reagál a magyar kutatás munkába állásunkra, s hogy ezt megkísérli ellenirányú munkával elhárítani. Amint látom a dolgokat, ebben többé-kevésbé valamennyi magyar kutató egységes nézetet vall. Még a németbarát csoport is csupán a módszere által különbözik a másik szárnytól, nem pedig egy más irányú alapvető felfogása révén.”¹

1938 nyarán a bécsi Südstdeutsche Forschungsgemeinschaft egyik, a magyarországi németiség néprajzi kutatásában járatos, s persze a „völkisch” tudományosság táborához tartozó munkatársának írta e sorokat Fritz Valjavec, miután kollégája hosszas levélben² informálta őt a magyar néprajztudomány prominens személyiségeinek gondos lekáderezéséről. A bánati gyökerű, majd az I. világháborút lezáró békeszerződéseket követően Budapesten nevelkedett és iskolázott Valjavec ekkor már Münchenben élt, s az ott megszervezett Südst-Institut³ emblematikus figurájaként, az intézet folyóiratának (Südst-Forschungen) szerkesztőjeként, egyúttal pedig a „közeli Délkelet” legjobb németországi ismerőjeként alapvető befolyást gyakorolt a német „Südstforschung” kialakulására, működésére, szer-

* Dr. PhD Orosz László, a Veritas Történetkutató Intézet főmunkatársa.

vezeti és intézményi struktúrájának kiépítésére, valamint a diszciplína egész térségbeli kapcsolatrendszerére.⁴

Fritz Valjavec⁵ a két világháború közötti időszakban élénk kapcsolatrendszert ápolt Magyarországgal. Tudományos életünk számos diszciplínájának meghatározó képviselőjével került munkakapcsolatba, amit látványosan bizonyít, hogy levelezésének statisztikai jellegű állományfelvétele 125 magyarországi célszemélyt tárt fel.⁶ Valjavec kutatói életművét szemügyre véve – különösen igaz ez a két világháború közötti időszakra – kiemelkedő jelentőséggel bír a kárpát-medencei németiség történelmi küldetésének, ill. a magyar államisághoz való viszonyának vizsgálata. E tematikai prioritásai mellett történeti látásmódjának első mélyebb rétegét is a magyar fővárosban szívta még magába; a habilitációs munkájában megjelenő „közeli Délkelet” geopolitikai térségként kezelése ezért nem is állt ellentmondásban a Kárpát-medence történeti egységét valló magyar felfogással. Ezen alapokra azonban Németországban az egyetemi évek és a politikai aktivizálódás hozadékaént idővel újabb rétegek és megváltozott prioritások rakódtak, így végeredményben a hivatalos magyar történeti felfogáshoz fűződő viszonyát is sokkal inkább ez utóbbi tényezők alakították, mintsem a gyökerek, tehát az előképzettség, ill. a történeti, majd a csonka Magyarországon eltöltött identitásalapozó ifjúkori évek.

A magyar történetírásról alkotott képének vizsgálatakor mégis különös jelentőséget kell tulajdonítanunk a budapesti éveknél, köztük annak a megtermékenyítő hatásnak, amit tudós gimnáziumi tanára, Helle Ferenc fejtett ki rá, aki saját kutatási területével (magyar-ság és németiség kulturális egymásra hatása)⁷ megfertőzte ugyan tanítványát, azonban sikertelen maradt igazi törekvése, hogy a nebulóból magyar érzelmű, a magyar célokkal feltétlen azonosuló felnőttet neveljen. Hasonlóképp tetten érhető az egységes Magyarországon való gondolkodás üzenete tudós mentora, a Valjavecet a kárpát-medencei németiség vizsgálata felé orientáló Bleyer Jakab⁸ tevékenységében is, aki azonban a „magyarón” gondolkodású Helléhez képest erőteljesebben koncentrált a németiségnek a magyarság felé végzett kultúraadó, kultúratorvábbító missziójára, mellyel aztán Valjavec szemléletmódjának alakítása során előkészítőjévé vált a „kulturlejtő”-elmélet⁹ alkalmazásának. Utóbbi tehát e jelentős minőségi különbséggel, ám geopolitikai tekintetben még mindig a magyarországi évek indíttatását tükrözve, „Nagy-Magyarország” koordinátái között igyekezett tartani Valjavec kutatói horizontját.

A sajátosan magyar szemléletmódú kutatás közegéből kiszakadva, a folyamatokat más (immár németországi) koordináták között vizsgálva következett be Valjavec látásmódjában a minőségi változás: a térség németiségére pillantva *Deutsch-Ungartum* helyett immáron *Südostdeutschtum*ot látott maga előtt. Ez pedig nem csak pusztá retorika. Az új megközelítés szerint a szétesett történeti Magyarország utóállamaiban rekedt német kisebbségek életben tartása és megerősítése céljából a történettudományt a politika eszközévé kellett tenni, s segítségével a térségben élő németiség törést szenvedett „Hungarus”-identitása helyére a nagy és egységes német néphez tartozás tudatát kellett állítani, mégpedig a legkézenfekvőbb eszköz, a németiség – új határokkal nem törődő – összetartozását zászlajára tűző népközösségi elv alkalmazásával. Ez lett az az új alap, melyet a két világháború közötti magyar történettudomány nem akceptálhatott, hisz ezáltal az ún. „szentistváni állam-eszme”, azaz a nem magyar etnikumok („politikai magyar nemzet”-ként történő) együttélését hirdető hivatalos magyar állameszme sérülne. A magyar történetírás tehát ab ovo hadüzenetnek tekintette mind a kisantant államok, mind Németország részéről az effajta megközelítést. Valjavec felvállalt irányvonala, ill. ennek magyarországi fogadtatása tehát két egymással kibékíthetetlen történeti látásmód konfliktusa volt. Ennek megfelelően a 30-as évektől kezdve Valjavec már nem pusztán az ismereteit megalapozó, ám mostanra túlhaladott korai impulzust látta a magyar történettudományban, hanem a németországi

„kämpfende Wissenschaft”¹⁰ képviselőjeként (a személyét érő támadásokat is viszonzva) *küldetést teljesített*, amikor kiterjedt kapcsolatrendszerén keresztül a „divide et impera” politikáját folytatta a magyar tudósokkal szemben, továbbá amikor lapjában tudatosan helyt adott a magyar szakmai körököt előre láthatóan borzoló írásoknak, ill. amikor maga is fáradhatatlanul publikálva, állta a leghevesebb tudományos támadásokat is.¹¹

Márpedig e támadásokból nem volt hiány. „Azt, hogy magyar oldalról igen rosszakat mondanak rólam, magam is újra és újra észreveszem a magyar szakorgánumok barátságatlan, gyűlölködő kijelentései és torzításai alapján. Tegyük hát, ha ennek szükségét érzik, másrésről viszont nem csodálkozhatnak, ha én ebből bizonyos következtetéseket vonok le. [...] Amit írtam, mindig tudósként írtam, minden hátsó gondolat és politikai mellékcél nélkül. A politizáló tudomány a másik oldalon található; ehhez nem sülyedek le. Azt azonban még láthatóan mindig nem tudják Magyarországon, hogy az a pszichózis, amely általánosan megnyilvánul azon külföldi tudósok ellen, akik a magyar hivatalos felfogástól elütő véleményt képviselnek, növekvő szellemi izoláltsághoz fog vezetni. Végeredményben nem az én személyemről van itt szó, még csak nem is a német kutatáshoz való viszonyról, de hasonló feszültségeknek van kitéve a szomszédos országokkal való viszony is. 'Elfogultak' a szlovák tudósok, a csehek, a románok, a szerbek, 'elfogultak' a francia kutatók is, amennyiben önálló véleményt engednek meg maguknak, s az angol tudósok sem kaptak sokkal jobb osztályzatot, legalábbis a múltban. Én tehát egy, talán nem túl jó, ám mindenképp igen kiterjedt társaságban találok magam, s mint ahogy közismert, a megosztott szenvedés fél szenvedés – vagy még kevesebb. A valóság az, hogy Magyarországon a tudományos véleménykülönbségeket nagyon nem szívesen veszik, s túl kevés megértést mutatnak az irányban, hogy más országok kutatói másként látnak némely dolgot. Németországban senki nem gondol arra, hogy túlzottan fölháborodjon azon, ha, mondjuk, olasz vagy francia kutatók a német múlt bizonyos kérdéseit másként ítélik meg, mint a német történetírás. Tudomásul veszik a történelemkép ezen differenciáltságát. Más a helyzet Magyarországon, ahol bizonyos körök már évtizedek óta igen intoleránsak a véleménykülönbségekkel szemben és ezzel végső soron csak saját ügyüknek tesznek rendkívül ketes szolgálatot.”¹²

Ha az őt a magyar kollégákkal kapcsolatos háttér- (egyebek mellett pl. felekezeti hovatartozásukat illető) információkkal gyakorta ellátó művészettörténész-kollégájához írott iménti soraiban nem kevés elfogultságot érzünk is a korabeli német tudományosság pártatlanságának és toleranciájának mércéül állítása tekintetében, a megfogalmazott kritika – egyoldalúsága mellett is – nyilvánvalóan találó. Aligha vitatható ugyanis, hogy a történettudomány fegyver volt a szembenálló államok és ideológiák kezében, a tudatos politikai indíttatástól vezérelt kutatás pedig (a szakmai ténszerűség kötelező minimumának szem előtt tartásával) beletartozott a korabeli tudománypolitika eszköztárába, ily módon a revízió nemzetközi légkörében a történetírás a nagypolitika szintjére emelkedett. Így volt ez Magyarországon is, mint ahogy ugyanez tapasztalható a Valjavec idézett gondolatmenetében előkerült kisantant államok szakirányú kutatásában, s természetesen Németország tudományos életében is. Ebben a kontextusban értelmezendők a magyar történetírás berkeiből Valjavecet érő bírálatok és támadások, vagyis azok a reakciók, melyek hamar világgossá tették, hogyan fogadja a magyar történettudomány Valjavec munkásságát és a háttérben álló német népiségtudományi szemléletmódot.

A német kultúrbefolyás témakörében született kezdeti szárnypróbálgatásait¹³ a 30-as évek legelején még alapvetően elnéző, sőt esetenként biztató kritikák fogadták, akár még egy Angyal Dávid vagy Szekfü Gyula részéről is.¹⁴ Utóbbi pl. az ifjú német pályatárs nemzeti elfogultságát sem rejtő sarkos megállapításait másoknál jóval toleránsabb módon kezelte, mivel – ekkor még – nem feltételezett tudatos és politikai indíttatású elfogultságot, hanem csupán a témaválasztásból eredő szemléletmódbeli egyoldalúságot, s ebből faka-

dóan bizonyos jelenségek (nem rosszindulatú) túlértékelését. Kollégája, Mályusz Elemér ebben a kérdésben éleslátóbbnak bizonyult, amikor a fiatal kutatót a feltörekvő német kultúrnacionalizmus zászlóvivőjeként értelmezte, s tevékenységét, ill. a háttérben álló „volksdeutsch” tudományosságot többször is megtámadta.¹⁵ Ismeretes módon Mályusz maga is egy hasonló irányzat hazai meghonosításán fáradozott, ily módon kritikája nem a népiségtörténeti szemléletmód egésze, hanem csupán annak a német politika ideológiai céljainak szolgálatába állított válfaja ellen protestált, s ezzel együtt azt próbálta világossá tenni, hogy a térség társadalmi és kulturális folyamataiban minden téren német kultúrbe-fo-lyást kimutatni igyekvő „volksdeutsch”-kutatás leghatékonyabb ellenszere épp a hasonló módszerek felvonultatásával vitába szállni képes magyar népiségtörténet-írás lenne.¹⁶

A 30-as évek végére aztán e felállás pontosan az ellenkezőjére fordul, amennyiben a német veszély valódi jelentőségét felismerő Szekfű a jelzett történetírói irányzatnak, ill. szóban forgó protagonistájának megítélése kapcsán eddig vallott nézeteit újragondolja, és kapcsolatukat, valamint az évtized legeleje óta fennálló tartalmas levelezésüket megszakítja, ily módon tudományos partnerként végérvényesen elveszve Valjavec számára. Ezzel szemben örök riválisa, a korábbi években oly harcias és elutasító Mályusz viszont ellenkező ívet jár be, s a továbbiakban a hazai történész-társadalom tagjai közül a kevesek egyikeként volt hajlandó egyáltalán „szóba állni”, sőt még a világháború éveiben is kapcsolatot tartani az agresszív német tudománypolitika emblematikus irányzatának képviselőjével. Kapcsolatukban azonban mindvégig nyilvánvaló volt, hogy e nexus dacos ápolását csakis a mindkettejük által követett népiségtudományi irányzatnak – e módszertanilag ugyan hasonló, ám nemzeti konzekvenciáiban mérföldes szakadékkal elválasztott közös platformnak – a magyar történész-társadalmon belüli általános elutasítása motiválta.¹⁷

Szekfű és Mályusz közismert rivalizálásának¹⁸ kontextusától elszakadva a hazai tudós társadalom több más képviselője is megnyilatkozott Valjavec munkássága kapcsán. Már a 30-as évek közepén megjelent doktori értekezése¹⁹ is, melynek témája a XVIII. sz. végi pozsonyi polgármester és kultúraszervező K. G. von Windisch életművének feldolgozása volt, fájdalmas kritikát kapott. Pukánszky Béla elmarasztaló recenziója a mérvadó magyar történész-folyóiratban²⁰ különösen érzékenyen érintette Valjavecet. Pukánszky a kor egyik legelismertebb magyar germanistája,²¹ a magyarországi németiség írásbelisége és a magyar-német művelődési kapcsolatok témájában Bleyer örököse. Saját kutatásai, s a területen úttörő jelentőségű szintetizáló kísérletei²² során maga is elmélyült a felvilágosodás korabeli magyarországi német kultúra területén, s (szintén pozsonyi származású lévén) jól ismerte Windisch életművét, így érdemi kritikáját adhatta Valjavec vizsgálatainak. A hangsúlyozottan objektivitásra törekvő, s a fiatal német kolléga iránt csöppet sem ellenséges kritika („Szerző lelkiismeretes, gondos kutatómunkája, kritikai érzéke, mellyel legaprólékosabb adatának hitelességét is ellenőrzi, elismerést érdemel.”)²³ végkicsengését tekintve mégis kedvezőtlen, s a disszertáció magyarországi recepciójának egy másik, a hazai német népiségtudományi körök – Anton Tafferner recenziójából²⁴ követhető – megítélésétől alapvetően különböző szegmensét testesítette meg. A tartalmi felépítést, a kronológiai szabadságot, s a jegyzetelést illető – tulajdonképp apróbb – inkonzekvenciák lajstromba vétele után ugyanis a bírálat második fele – az egyetlen komoly kifogás kapcsán – valójában a két szemléletmód közötti lényegi differencia körüljárására összpontosít. Pukánszky nevezetesen az ellen emeli fel szavát, hogy Windischt, a XVIII. század végi „hungarus”-közösség-tudat és a – korszakban még ki sem alakult – nacionalizmussal szemben az állampatriotizmus „egyik legjellegzetesebb képviselőjét” Valjavec aktuálpolitikától átitatott megközelítése mint „südstdeutsch(er) Bürger”-t és a német művelődés „előőrset” állítja elének. A „der aufgeklärte Ungar”-fogalom és a „vaterländisch”-jelző értelmezése során Pukánszky cáfolja az ifjú pályatárs és a háttérben álló német népiségtudomány által sugallt teóriát,

miszerint a történeti magyar állam németisége (a korábban bevett Deutsch-Ungartum helyett immáron Südosstdeutschum-ként aktualizálva) német nyelvű kultúrája által az össz-németiség ügyét szolgálta volna. A recenzens véleménye szerint az, hogy a hazai németiség – s személy szerint Windisch – ha nem is magyarnak, de a magyar haza polgárának érezte magát, közelebb áll „a történelmi igazsághoz, mint ha ‘südosstdeutsch’ térbe állítjuk a pozsonyi polgármestert és ösztönszerűen felismertetjük vele, hogy a német ‘Volksboden’ szélén mit kellett tennie!”²⁵ A Valjavec által kegyeletesen néhai mentora, Bleyer Jakab emlékének ajánlott disszertáció bírálatát költői kérdés zárja: „[...] vajjon mit szólna Bleyer Jakab – aki rendíthetetlenül hitt a magyarországi németiség sajátos szellemiségében és kulturális küldetésében – a ‘südosstdeutsch’-á stilizált Windisch Károly Gottliebhez?”²⁶

A nehezen megkérdőjelezhető tekintély szakmai véleménye, valamint az a tény, hogy megnyilatkozásai során Pukánszky hangsúlyozottan távolságot tartott a berendezkedő új németországi kurzus politikai jelszavaitól csakúgy, mint a magyarországi fiatal német értelmiség ennek hatása alá került minoritásától (azaz a Volksdeutsche Kameradschaft prominens személyiségeitől, ill. a magyarországi német tudományosság ehhez közelálló tagjaitól), Valjavecet olyan stratégia választására ösztönözte, melynek követésével hangsúlyozhatta, hogy munkálkodását a magyar tudományosság politikai szempontoktól vezérelve utasítja el, s ezzel magát mintegy a magyarországi német népkutatás mártírjává tehetette. Ellenfele szakmai kompetenciájának elvitathatatlansága, ugyanakkor önnön tudományos súlyának önkritikus mérlegelése során fel kellett ismernie, hogy csak a saját maga által választott párbajnem kierőszakolásával, s a kialakuló polémia számára otthonos sikra terelésével remélheti, hogy disszertációja megkérdőjelezett alapkoncepciójának védelme az ő (esetleg nem elegendőnek bizonyuló) érvelése, s a talán partikulárisnak tűnő alaprobléma nyomán bekövetkezhető eljelentéktelenedés helyett a két ország hivatalos történetírásának elvi polémiajává nemesedjen, ami által nemcsak a mögötte felsorakozó elvbarátok tudományos falanxa fog majd a Pukánszky által (is) képviselt magyar állásponttal szemben segítségére sietni, de egyúttal önnön szakmai súlya és respektusa is számottevően emelkedhet a hangadó német tudományos körök szemében. Ennek szellemében fogalmazta meg választát, amikor a vele baráti viszonyt ápoló Basch Ferenc²⁷ felajánlotta neki, hogy Pukánszky „heves támadására” a Bleyer népiségtudományi folyóiratát (Deutsch-Ungarische Heimatblätter) felváltó, általa irányított Neue Heimatblätter-ben válaszoljon.²⁸

A tartalmas vitairatban Valjavec a tekintélyes ellenfélnek kijáró kötelező udvariassággal, ám láthatóan megbántottan, s visszafogott indulattal reagál Pukánszky felvetéseire: „Nem felelne meg egészen a valóságnak, ha el akarnám hallgatni, hogy bizony nem vagyok tőle [az ismertetéstől – O. L.] elragadtatva. Nem mintha P. részéről valami entuziasztikus egyetértésre számítottam volna. Ellenkezőleg. Mégis, e szerző tollából másfajta kritikát vártam. Kétségtelenül egyike ő a legjelentősebb magyarországi germanistáknak, aki egyenest hatalmas ismeretanyaga birtokában sok tanulságos és a további kutatás szempontjából gyümölcsöző információt fűzhetett volna könyvemhez. Ám P. lényegesen egyszerűbb utat választott, ami végeredményben az ő magánügye. Mivel azonban ismertetése végén felvetett egy kérdést, amelyről nem igazán tudom, vajon csupán költőinek szánta, avagy tényleges kérdésként kezelendő, a biztonság kedvéért szívesen vállalom a számadást.”²⁹ A következőkben Valjavec Pukánszky felvetéseit a recenzió gondolatmenetét követve igyekszik pontról pontra cáfolni, miközben nem mulasztja el szóvá tenni, hogy bírálója tisztán szakmai tekintetben kevés kivetnivalót talált dolgozatában, amiért is ő csalódottnak érzi magát, hisz „gazdag tudása alapján P. kétségkívül számos részletet pontosíthatott volna. Nem tette, amiben talán az a megfontolás vezette, hogy a kicsinyesen gáncsoskodó szörszálhasogatás úgysem jelentene segítséget.”³⁰ Záró gondolatmenetében Valjavec látványosan azonosul Pukánszky-nak a történetírás tendenciózusságát elítélő vélemé-

nyével. Teszi ezt úgy, hogy a magyar germanista vádjainak élet ellenkező irányba fordítva, annak ódiúmat épp órá háritja vissza. Önmagát mint a kutatásai során a hagyományos módszerekkel kikövezett történetírói útról letérő, tudatosan új utakat járó, s ezért megrálgalmazott tudóst állítja be, aki az erkölcsi jogszerűség minden támaszát maga mögött érezve nemcsak saját eredményei, de a felvállalt új történeti szemléletmód konzekvens követkejként és védelmezőjeként kényszerül tollat ragadni Pukánszkyval szemben. Ezáltal nemcsak arra nyílik lehetősége, hogy e polémiát egy megkérdőjelezett, s elvitatott létjogosultságú úttörő szemléletmód önvédelmi harcának tüntesse fel, hanem arra is, hogy a védekezés szerepköréből kilépve offenzívát nyisson a hivatalos magyar szemlélet ellen. Ha ugyanis ez utóbbi – s reprezentánsaként Pukánszky – Valjavec újszerű felfogásmódján és eredményein keresztül magát a német népiségtörténeti szemléletmódot utasítja el, az fényesen igazolja, hogy valójában a magyar fél az, amelyik ab ovo tendenciózus hozzáállással próbálja kirekeszteni az övével ellenkező tudományos álláspontot: „Talán túlzottan is részletelesen tárgyaltam P. rágalmait. Ám erre kényszerített vádja, mely tendenciózus ábrázolásmódot rótt szememre. Az én szememben a tudomány területén megjelenő tendenciózusság a valótlanossággal egyenértékű. Az olyan történeti kutatásnak azonban, mely a szavahihetőség zsinórmértékétől eltér, egyáltalán nincs jogalapja arra, hogy magát történeti kutatásnak tekintse. Ezért volt jogom és kötelességem, hogy szembesítsem magam P. vádaskodásával. Az iménti fejtegetésekből egyértelműen adódik, hogy a P. által ezen összefüggésben felhozott 'bizonyítékanyag' nehezen érdemli ki e megjelölést. Egyrészt olyan kifogásokból áll, melyek egyfajta személyes ízlés- és látásmódot fémjeleznek, másrészt olyan dolgokból, melyek, mint már láttuk, minden másnak inkább nevezhetőek, mint helytállóak. Ezért aztán mégoly magasra is 'emelheti' hangját P., mindezen fáradozásai ellenére sem tudom őt felmenteni a vád alól, hogy efféle felháborító rágalommal illet valakit, aki az övétől eltérő tudományos eredményre jutott.”³¹ Valjavec kapcsolata Pukánszkyval innentől kezdve olyannyira megromlott, hogy még a Südost-Institut folyóiratának elindításakor (mint szerkesztő és a publikálásra felkért külföldi tudós) kelt néhány hideg és udvarias hangú levélváltásuk is hamvába holt kísérletként akadt el.³²

Jóval nagyobb hullámokat vetett Valjavec néhány évvel későbbi habilitációs munkájának³³ magyarországi fogadtatása. A német kultúrbeefolyásról írott kötetet³⁴ a megjelent bírálatok csaknem egybehangzóan veszélyesnek minősítették, mert abból a német politikai expanzió törekvéseinek tudományos alátámasztását vélték kiolvasni. A politikai realitásoknak megfelelően³⁵ – 1941/42-t írtak már, mire a recenziók megjelentek – e bírálatok nem minden esetben egyformán kemény és felvállaltan konfrontatív stílusban fogalmaztak, a szerzőik különböző habitusából fakadó, esetlegesen diplomatikusabb fogalmazásmód lehántása után azonban egyértelmű, hogy kritikájuk élet a mű alapkoncepciója, a délkelet-európai német kultúrbeefolyást elfogadhatatlan módon felnagyítani szándékozó törekvés ellen irányozták, végeredményben egyöntetűen visszautasítva annak sugalmazását, „mint-ha Magyarország kulturális befolyást csak a németektől kapott volna, s művelődése lényegében a német kultúrjavak kissé mindig megkéső átvételéből állana.”³⁶ A kritikusok a Szekfü környezetéből kiszivárgó, s ily módon a magyar történetírás hivatalosnak tekintett vonulatától érkezett félreérthetetlen elutasításnak adtak hangot, jöllehet Szekfü maga még értékelni, akár kritikus véleményt megfogalmazni sem volt hajlandó Valjavec monumentális opusával, a „Kultureinfluß”-kötetel kapcsolatban.

A kevésbé kiélezett hangvételű, de tökéletesen precíz diagnózist adó ismertetések közé tartozott a főntebb idézett Csapodi Csabáé. A kritika a világossá tett nézetkülönbségek ellenére is elismeri a hatalmas munkateljesítményt, s mivel nem tételez fel tudatos és politikai indíttatású elfogultságot, hanem csupán a témaválasztásból eredő szemléletmódbeli egyoldalúságot, s ebből fakadóan bizonyos jelenségek (nem rosszindulatú) túlértékelését,

összességében alapvetően nem elutasító. Érvényes mindez Valjavec „eddig is tekintélyes”-nek értékelt munkásságára csakúgy, mint ezen hatalmas vállalkozására, melyben noha „egyik nemzetnek a másikra gyakorolt kulturális hatásának kutatása alig függetleníthető a politika és a nemzeti önérzet színező hatásaitól”, Valjavec mégis „elismerésreméltón törekszik az objektivitásra”. S ha eziránt némely magyar olvasóban kételyek is ébrednek, s „a szerző következtetései nem mindig állják meg a helyüket”, annak okaként „nem is a tárgyilagosságra való törekvés hiánya, hanem magában a mű lényegében rejtőző veszedelmek”, ti. a tárgyválasztásban rejlő módszertani nehézség keresendő. „A történelem az élet teljességének bemutatására törekszik, sokszálú, bonyolult folyamatokkal foglalkozik. Aki ezek közül csak egy irányba fordítja figyelmét, az hasznos tisztázó munkát végezhet, részletkutatást, de eredménye mindig csak adalék marad, adatgy[űjtés, amelyet a szintetikus szellemű feldolgozás felhasználhat, önmagában azonban, ha szintetikus igényű munkaként jelentkezik, az olvasóban akaratlanul is téves képzetet kelt.”³⁷ Valjavec elismerésre méltó szorgalommal összeállított, adatgazdag munkája ezért akár zavart is okozhat abban az esetben, ha „az olvasó elfelejtkezik arról, hogy nem szintézist olvas, hanem analízist; amit lát, az nem a teljes kép, hanem annak csak egy vonása.”³⁸

A mű tematikai felépítését követve az egyes fejezetek (középkor, humanizmus, reformáció és ellenreformáció, felvilágosodás) főbb gondolatai is kiemelésre kerülnek, mindvégig hangoztatva ugyan a dicséretes munkateljesítményt („elismerésreméltó részletesség”; „az adatok imponáló tömege”),³⁹ ám fokozott figyelemmel a megközelítésből fakadó túlkapásokra is: „Reformáció és katolikus restauráció tehát nem könyvelhetők el egyszerűen német kultúrhatásnak, hanem – elismerve a németiség felbecsülhetetlen jelentőségű indításeit, támogatását – egyéb kultúrhatásoknak és a magyar kultúra aktív alkotóerejének is megfelelő értéket fogunk tulajdonítani s a tények ismeretében aligha fogunk olyan merész kijelentéseket tenni, hogy a XVI–XVII. században ‘Erdély szellemi képét – eltekintve az osztrák befolyástól – teljes mértékben a Birodalomból érkező hatások határozták meg’.”⁴⁰ Végeredményben a felsorolt kifogások – a recenzens állítása szerint – „inkább helytelen szempontokra, mint téves közlésekre akartak rámutatni s egyáltalán nem vonnak le semmit a páratlanul hatalmas anyaggy[űjtésre támaszkodó munka érdemeiből.”⁴¹ „Ezzel szemben V[aljavec] nézőpontjába gyakran csúsznak be aránybeli eltolódások. Mivel a német kultúra hatását keresi, hajlandó mindent németnek látni, ami a német kultúrában is megvolt, s más nemzeti kultúrák hatásait minden körülmények közt német közvetítésnek s ezzel német kulturális befolyásnak tartani. Ebből következik, hogy nem is annyira adatai, melyeket pontosan idéz, a megbízhatatlanok, hanem egyes következtetései, értékelései, amelyek jobbára csak föltevések, nem bizonyságok.”⁴²

E visszhangok ismeretében, s tekintve azt is, hogy régi és tekintélyes levelezőpartnere, Szekfű Gyula, nem is volt hajlandó reflektálni a munkára,⁴³ Valjavec nem is leplezett nehezítésének ad hangot (a korábbi évekhez képest most jóval diplomatikusabb) Mályuszhoz írott egyik levelében: „[...] minden jel szerint a könyv szívélyesnek nem mondható kávéházi fecsegések tárgyává vált, s olyan emberek bősültek fel rajta, akik egyrészt nem is olvasták a könyvet, másrészt pedig valójában nem is a szerzőt, hanem valami egészen mást kívántak célba venni.”⁴⁴ E Valjavec által sérelmezett jelenségek azonban még nem is merítették ki a német népiségtudomány túlkapásainak visszautasítása tekintetében megfogalmazott magyar álláspontok egész palettáját. A „Kultureinfluß”-kötet a legmegsemmisítőbb kritikát egy Szekfű-tanítványtól kapta, aki az igazán konfrontatív magyar felfogással is megismertette a müncheni kutatót. Valjavec csak nehezen tudta leplezni indulatát, amikor erre utalva fönti sorait így folytatta: „Mindenekelőtt az döbbenett meg, hogy egy valaha oly tekintélyes folyóirattól, mint az ‘Egyetemes Philologiai Közöny’,⁴⁵ kitelhetett az, hogy Kósa politikailag motivált sárdobálást hozza, amelyről egyébként a dolgok ismere-

tében sajnos azt kell feltételeznem, hogy egy olyan akcióról van szó, mely a háttérembereket sem nélkülözi.”⁴⁶

Kósa János bírálata⁴⁷ valóban elmarasztaló, s Valjavec munkájának a Századokban megjelent – már idézett – ismertetéséhez képest hangsúlyosan nem a müncheni szerző hátsó szándéktól mentes, csupán szemléletmódbeli különbségeken alapuló disszonáns hangjaira hívja fel a figyelmet, hanem épp ellenkezőleg, a szóban forgó munka alapteóriájának akceptálhatatlanságát hangsúlyozza. A német „völkisch” szakirodalomban már teret nyert „Kulturgefälle”-elmélet vezérelvként való megjelenése a szintetizáló igényű habilitációs munkában nem csupán azért tűnt aggasztónak Kósa szemében, mert akár nemzedékek számára betonozhatja be a német kultúrbefolyás koncepciózusan felnagyított jelentőségét, de azért is, mert ekkorra már Valjavecet a térségre vonatkozó német kutatások egyik legbefolyásosabb személyiségeként tartották számon. „A szerző személye – írja a recenzens – nem ismeretlen a magyar tudományban. Műveire, termékeny gyorsaságról tanúskodó cikkeire, eredményes szervezőmunkájára, amellyel a Südostdeutsche Forschungen eddigi évfolyamait életre hívta, már régen felfigyelt tudományos életünk. Kétségtelen, hogy amióta Schünemann Konrád,⁴⁸ még fiatal éveiben, hősi halált halt a nyugati hadszíntéren, Valjavecet tekinthetjük a németországi magyar-kutatások vezető egyéniségének.”⁴⁹ E rangos elismerés, valamint a bírálatban később is elő-előforduló általános, olykor evidenciaként ható dicséretetek csak a hozzájuk képest még nagyobb kontraszt érzetének megalapozására, s az ismertetésben nem is titkolt ellenérzés – három konkrét példa alapos kidolgozásán keresztül történő – hatásos alátámasztására szolgálnak. Kósa elismeri Valjavecet kapcsolatban, hogy a Südostforschung-ban való „szerepre valóban alkalmassá teszi őt nagyszerű nyelvtudása, páratlan szorgalma és nem utolsó sorban fáradhatatlan kitartása: a tudósnál mind megannyi becsülendő erény”,⁵⁰ s előrebocsátja azt is, hogy „Egy évtizedes munka eredményét kell az előttünk fekvő kötetben megbecsülnünk”, s „a részlettanulmányok hosszú sora előzte meg mostani, újabb szintézisét.”⁵¹

Az alapos és körültekintő előkészületek terén sem talál kivétlivalót: „Nézeteit az adatok gazdag tárházával bizonyítja. Nagyszámú jegyzetében az utolsó éveknek jóformán teljes magyar tudományos irodalmát idézi s még hozzá a folyóiratok cikkeit is olyan teljességgel dolgozza fel, hogy az még egy magyar tudós művében is ritkaság.”⁵² Annál bántóbb ezért a megbírált számára az olvasó véleményét hamar a kívánt mederbe terelő sommás megállapítás: „Mindamellet be kell vallanunk, hogy Valjavec új műve már csak tudományos alkatában is bizonyos csalódást keltett. [...] Valjavec korábbi munkássága alapján feltehetjük, hogy olyan általános tudományelméleti tanulságokat nyerhetünk majd művéből, amit a kultúrösszehasonlító tudomány minden vonatkozásban felhasználhat.”⁵³ Kósa sérelmezi, hogy munkamódszerének alapjait Valjavec elmulasztotta tisztázni, s „még elméleti bevezetést sem kapunk a tulajdonkép[pen] tárgyaláshoz.” „A szerző tudományelméleti felfogását, módszertani elveit az egyes elszórt kifejezésekből, elbújt mellékmondatokból kell összeszemegetni [...]”⁵⁴ Ennek rekonstruálása során ismeri fel a recenzens az asztalán fekvő munka lényegi mondanivalóját, a magyar olvasó számára elfogadhatatlan alapkoncepcióját. Azt, hogy a délkelet-európai német kultúrhatások „megértéséhez a kultúrlejtő (Kulturgefälle) elméletét használja, amiben kétségtelenül Steinacker Harold tanítványának mutatkozik.”⁵⁵ Valjavec ugyanakkor „a középkorról beszélve, szinte tételként állítja föl, hogy ‘a nyugat felé való irányzottság Magyarország számára lényegében a német viszonyokhoz való közeledést jelentette’ (14 l.). Ezért csupán ‘középeurópai kultúrlejtőt ismer’, amely Magyar- és Csehország felé lejt (55 l.) és amit a reformáció korától kezdve ‘német kultúrlejtőnek’ (167, 185, 199 l.), majd később ‘bécsi kultúrlejtőnek’ (326 l.) nevez. De ez a lejtő Magyarország keleti határánál véget ér: a magyar és a román parasztság között már nem mutatható ki a kultúra lejtése (249 l.)”⁵⁶ Ha Valjavec Kósa recenziójának

elutasító hangneme nyomán – mint láttuk – nem kis politikai háttértöltetet érzett ki a sorok mögül, úgy csak megerősíthette őt véleményében a kollégája által zokon vett mondatainak kiemelése. Amit ugyanis a magyar nemzeti öntudat a kultúrfőlény fölemlegetésével kapcsolatban német–magyar viszonylatban sérelmesnek érzett, pont ugyanazt képviselte maga is nyilvánosan, az országos kultúrpolitika szintjén, a szomszédos államok irányába, ez esetben persze azon főnnakadva, ha e kultúrfőlény meglétét tőle tagadták meg. Ezen alaplásból utasította vissza Kósa oly határozottan a müncheni történésznek a „magyarság kultúrpasszivitására”⁵⁷ vonatkozó nézeteit, ill. az egyenértékű, önálló, nemzeti gyökerű magyar műveltség elvitatásának kísérletét. A Valjavectől vett további idézetek is ezt támasztották alá. „Könyve utolsó oldalán pedig leszűri egész munkájának a tanulságát, [...] hogy a magyarság szellemi állása a tér többi népességével szemben lényegileg abban áll, hogy a német kulturális ösztönzéseket továbbadja és közvetíti. [...] A magyarság szellemi közvetítőszerének a sajátsága elsősorban is mindig a német kultúrelemek továbbadásában állott. (449 l.)” „Ezzel a tudományos módszertannal – véli a recenzens –, nem szükséges behatóan foglalkozni. [...] Elég annyit megjegyezni, hogy a dolgok túlzott leegyszerűsítése lenne a kultúrát csupán tehetetlen tömeg gyanánt felfogni, amely egy adott lejtőn a fizikai törvény értelmében állandóan egy irányban és talán szabályos sebességgel csúszik. Nem: a kultúrát teremtő élet sokkal változatosabb, színesebb, emberibb: egyéni erők játéka. Nem csoda, hogy a kultúrlejtő elméletét a magyar tudomány Steinacker óta sem fogadta el s úgy hisszük, a közeljövőben is bizonyára tartózkodólag fog vele szemben viselkedni.”⁵⁸ A munka – szándékosan különböző korszakokból kiragadott – bizonyos megállapításainak részletekbe menő cáfolatát követően Kósa kijelenti, hogy az „minden adatgazdagság ellenére, nem felel meg mindenben a mai tudományosság fokozott, szigorú követelményeinek.”⁵⁹ Megtévesztő eredményeiért azonban felelős a magyarországi német filológia is, valamint annak kiemelkedő jelentőségű egyénisége, Bleyer Jakab, aki „csupán passzív szerepet tulajdonított a magyarságnak; tehát az ő véleménye szerint a magyarság csupán kapó és nem adó fél volt a németséggel szemben. Ennek kell tulajdonítanunk, hogy filológiánk s a vele kapcsolatos történetírásunk még nem dolgozta fel kellőleg a magyarságból kiinduló s a németség felé irányuló kultúrhatásokat.”⁶⁰ „Valjavec terjedelmes munkája nem változtatott érdemlegesen azon a felfogáson, amit a magyar kutatók az összehasonlító kultúrtudományra vonatkozólag már régebben vallottak. Ok már régebben is határozott szociológiai megalapozottságot kívántak adni ennek a tudománynak. Azt hangoztatják, hogy amint egy társadalmon belül minden egyes hat minden más egyedre, természetesen az egyik kisebb, a másik nagyobb mértékben, úgy hat a világnak minden egyes kultúrája az összes többiekre. [...] A magyarságot is, mint a föld minden népét, a világ minden kultúrájának a hatása érte, természetesen nem mindegyik egyforma erővel. Leghatásosabban azok a kultúrák érintették, amelyek térbeli közelségben virultak. [...] Európa nagy kultúrnépei közül egyedül a németek határosak közvetlenül a magyarsággal, [...] érthető tehát, hogy a német hatás volt a leghosszabb és legzavartalanabb, de azért lehetetlenség lenne az egész magyar kultúrát belőle magyarázni. Mindenekelőtt helyet kell adni a magyarság egyéni, sajátos kultúrteremtő készségének. [...] Soha, a történet egyetlen századában sem szűkítette le a magyarság kulturális szemhatárát és sosem nézett kizárólag egy irányba. Éppen ellenkezőleg, azt mondhatjuk, hogy a magyarság (talán valamilyen benne rejlő kultúrpolitikai ösztön alapján) mindig arra törekedett, hogy minél több irányban nyerjen tájékozódást, hogy minél több kultúrfolyam ömöljék a Kárpát-medencébe. [...] A magyarság mindig okulásra kész tisztelettel tekintett a nagy németség kulturális eredményeire, de sosem vesztette el tájékozódó képességét a világ többi kultúrái között sem. Ez az örökös, minden irányba való keresés egyik legfontosabb tényezője volt mindenkor a magyar kultúrfejlődésnek.”⁶¹

Összegzésként megállapítható, hogy Valjavec (és személyén keresztül a német „völkisch” tudományosság) magyarországi kapcsolatrendszere, ill. a közeledési kísérletek fogadtatása tekintetében úgy a történettudomány, mint ahogy a többi diszciplína (néprajztudomány, nyelvtudomány, irodalomtudomány, germanisztika, művészettörténet) képviselői részéről is a félreérthetetlen visszautasítás képezte az uralkodó nézetet.⁶² Ehhez képest a viszonyulás palettáját csak színezni tudták egyes – egyébként maguk is szembeszéllel küzdő – tudósok egyéni motivációi, s szintúgy a hazai tudományos élet „völkisch” minoritása, akik amúgy egyenes utat találtak a Basch Ferenc körül megszerveződő Volksbund-mozgalomhoz. Valjavec magyarországi recepciójának minden megjelenésmódja mögött fellelhető azonban egy rokon vonás, nevezetesen a világos politikai háttértöltet.

A magyar oldalról érkező többé-kevésbé egyöntetű elutasítás mindazonáltal annak bizonyítéka, hogy a korabeli magyar történettudomány képes volt fölülemelkedni önnön – mégoly hatalmas – belső törésvonalain, s kifelé egységet mutatni a magyar érdekeket sértő megnyilvánulásokkal kapcsolatban.

JEGYZETEK

1. Fritz Valjavec–Alfred Karaseknek, [München], 1938. július 14. Valjavec szerteágazó kapcsolatrendszerét bizonyító terjedelmes szolgálati levelezését (Dienstkorrespondenz) 2002 tavaszáig a müncheni Súdost-Institut őrizte, amikor is a Valjavec-hagyaték átkerült a Bayerisches Hauptstaatsarchiv [BaHStA] állományába (Abteilung V: Nachlässe und Sammlungen).
2. Alfred Karasek–Fritz Valjavecnek, Wien, 1938. július 9.
3. Az 1930-ban alapított intézet történetéhez lásd Nehring, Karl (red.) (1990): Súdost-Institut München 1930–1990. Mathias Bernath zum siebzigsten Geburtstag. [Südosteuropa-Bibliographie; Ergänzungsband 2.] R. Oldenbourg Verlag. München., továbbá Valjavec, Fritz (1956): Fünfundzwanzig Jahre Súdostinstitut 1930–1955. In: Festschrift aus Anlaß des 25-jährigen Bestehens des Súdost-Institutes München 1930–1955. München, 1–4.
4. E kapcsolatrendszer egyik oldaláról, nevezetesen a Valjavec által hazánk irányában követett magatartásról nemrégiben (Kolozsvárott, a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson) már referáltam, s illusztráltam azon rendkívül kifinomult taktikai manővereket, melyek révén megpróbálta úgy a magyar tudományos életen belüli árkokat, mint a délkelet-európai államok egymás közti tudományos polémiáit kihasználni, s ily módon a német érdekek szolgálatában egymás ellen kijátszani a feleket. Most a kérdés másik oldalát, vagyis tevékenysége magyarországi fogadtatását vizsgálnám, néhány példával megvilágítva a hazánkból feléje áradó, olykor látványosan kifejezésre juttatott ellenszenvet.
5. Életművének rövid áttekintéséhez lásd Orosz László (2001): Fritz Valjavec (1909–1960) és a Délkelet-Európa-kutatás. In: Századok 135. évf., 635–647. A Magyarországhoz fűződő politikai természetű kapcsolataihoz lásd Tilkovszky Loránt (1993): Fritz Valjavec és a magyarországi németiség (1935–1944). In: Századok 127. évf., 601–649.
6. E sorok írója 2007-ben megvédett PhD-értekezését Valjavec magyarországi kapcsolatrendszere feltárásának szentelte.
7. Helle Ferenc (1942): A magyar–német művelődési kapcsolatok története. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest. Egykori tanára, Helle megítélése és tudományos tevékenységének szakmai értékelése kapcsán ugyanakkor Valjavec – immár a Súdost-Institut munkatársaként – kifejezetten kegyeletrombolóan nyilatkozott. A Súdost-Forschungen számára rendszeresen magyar történeti vonatkozású tanulmányokat és recenziókat szállító Bernhard Hans Zimmermann kérdésére, miszerint érdemesnek tartja-e Helle említett könyvét lefordítani németre, ő ugyanis kedvet érezne ehhez (Graz, 1942. november 27.), Valjavec, az egykori tanítvány így válaszolt: „A Helle-féle könyv lefordításától eltanácsolnám. A munkának semmilyen tudományos jelentősége nincs, úgyhogy kár volna az idejéért, amit erre szánna.” (Fritz Valjavec – Bernhard Hans Zimmermann-nak, München, 1942. december 2.)

8. Fata, Marta (1994): Minderheitenkonzeption und –politik Jakob Bleyers (in den Jahren 1917–33). In: Hambuch Vendel (szerk.) (1994): Jakob Bleyer. Egy életmű a magyarországi németekért (1874–1933). / *Jakob Bleyer. Ein Leben für das Ungarndeutschtum (1874–1933)*. [kétnyelvű.] St.-Gerhards Werk Ungarn. Budapest., 13–28.
9. A „völkisch” terminológiában elterjedt „Kulturgefälle” kifejezés használói Európa területén egy általános nyugat-keleti irányú kultúrlejtő meglétével modellezték a kultúrkapcsolatok terén kimutatható transzferfolyamatot, mindig hangsúlyozva, hogy természetesen Nyugat-Európa jelenti a „kultúrfennsíkot”, ahonnan a kultúrjavak szétáramlanak. Valjavec egyenesen a „német kultúrlejtő” kifejezést alkalmazta, s a két ország között kulturális téren tapasztalható minőségi különbség kontraszt-érzetét felnagyítandó, a „német kultúrfölény” ellenpólusaként a „magyarság kultúrpasszivitását” hangsúlyozta. Monumentális habitációs munkája utolsó oldalán pedig konklúzióként azt állapítja meg, hogy a magyarság szellemi állása a térség többi népességével szemben lényegileg abban áll, hogy a német kulturális ösztönzéseket továbbadja és közvetíti.
10. A témához lásd Haar, Ingo (1999): „Kämpfende Wissenschaft“. Entstehung und Niedergang der völkischen Geschichtswissenschaft im Wechsel der Systeme. In: Schulze, Winfried – Oexle, Otto Gerhard (szerk.): *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*. Fischer Taschenbuch Verlag GmbH. Frankfurt/Main., 215–240.
11. E szerepkör konkrét lecsapódása és a két világháború közötti magyar történettudománnyal kiépített kapcsolatrendszerre vonatkozásában lásd Orosz László (2003): Népiségkutatás a nemzeti értékek ütközőpontjában. In: *Századok* 137. évf., 43–99.
12. Fritz Valjavec–Fleischer Gyulának, [München], 1942. december 3. Válaszában Fleischer biztosítja Valjavecet, hogy „bizalmas soraival” tökéletesen egyetért. „A magyarországi tudományos viszonyokról szóló kijelentéseit fölöttebb találónak tartom, én sem tudom túltenni magam ezen a konok szubjektívizmuson. Sajnos remény sincs, hogy egyszer jobb belátásra térünk, mert a főiskolákon mérgezett a léghő és olyan kreatúrák, mint M.[iskolczy Gyula, a bécsi magyar kultúrintézmények általános igazgatója – O.L.] Bécsben gondoskodnak arról, hogy a magyar fiatalosság még külföldön is elvakultságban maradjon. Quo vadis Hungaria?...” (Fleischer Gyula–Fritz Valjavecnek, Wien, 1942. december 27.) A bécsi intézet kapcsán lásd Ujváry Gábor (1996): *Tudományszervezés – Történetkutatás – Forráskritika*. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet. Győr-Moson-Sopron megye Győri Levéltára. Győr.
13. Valjavec, Fritz: *Der deutsche Kultureinfluß in Ungarn*. In: *Deutsch-Ungarische Heimatblätter* 5.évf. (1933), 5–22., 6.évf. (1934), 35–77., továbbá *Neue Heimatblätter* 1. évf. (1935/36), 8–22., 126–140.
14. A két neves történész Valjavec magyarországi kapcsolatrendszerének legrégebbi és legértékesebb tagjai közé tartozik, akik már egyetemi éveit óta a tekintélyes idős kolléga előzékenységével követték figyelemmel a fiatal kutató próbálkozásait. Angyal kapcsán lásd Császtvay Tünde–Halász Ferenc–Ujváry Gábor (szerk.) (2009): *A konzervatív kortárs. Tanulmányok Angyal Dávidról*. Argumentum Kiadó. Budapest. Szekfű kapcsán lásd Ujváry Gábor (szerk.) (2011): *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*. Ráció Kiadó. Budapest. Valjavec és Szekfű kapcsolatához lásd Nehring, Karl (1991): *Zu den Anfängen der Südost-Forschungen. Der Briefwechsel von Fritz Valjavec mit Szekfű Gyula 1934–1936*. In: *Südost-Forschungen* 50., 1–30.
15. V. ö. Mályusz Elemér (1932): *Az új német nacionalizmus történetírása*. In: *Magyar Szemle* 15., 241–253., Mályusz Elemér (1934): *Három folyóirat*. In: *Századok* 68. évf., 45–65., Mályusz Elemér (1942): *A mai német történetfelfogás és a magyarság*. In: *Az Országos Evangélikus Tanáregyesület évkönyve az 1940–41-es évekről*. Budapest., 19–38. Lásd továbbá recenzióját a német irányvonal egy elhíresült követőjének nagy port kavart munkájáról [Otto-Albrecht Isbert: *Das südwestliche ungarische Mittelgebirge. Bauernsiedlung und Deutschum*. (Deutsche Hefte für Volks- und Kulturbodenforschung. Abhandlungen; Nr. 1.) Langensalza-Berlin-Leipzig, 1931.]. In: *Századok* 66. évf. (1932), 329–333.
16. „A német településtörténeti vizsgálódások hatására bizonyos mértékig németellenes élel bontakozott ki a településtörténeti és népiségtörténeti kutatás” – fogalmazza meg tömören az iniciatívából fakadó ellentmondást a legfrissebb magyar historiográfiai szintézis. (V. ö. Gunst Péter (2000): *A magyar történetírás története*. Csokonai Kiadó. Debrecen., az idézet helye: 241.) A

- német kutatókkal szemben saját eszköztárukkal folytatandó harc felvételére utal Mályusz tanítványa Barta István is, amikor a II. világháború után (álnéven) megjelentetett munkájában arra hívja fel a figyelmet, hogy a német népiségtudomány módszereinek felhasználása épp a német expanzió elleni harc jegyében történt. V. ö. Barcsai Géza (1946): A magyar tudományos élet harca a német szellemi imperializmus ellen. Budapest. A település- és helytörténeti kutatás németországi párhuzamaihoz lásd még Fata, Marta (2000): Elemér Mályusz und die Begründung der modernen ungarischen Lokalgeschichte. In: Fassel, Horst und Waack, Christoph (Hrsg.): Regionen im östlichen Europa – Kontinuitäten, Zäsuren und Perspektiven. Festschrift des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde für Horst Förster. (Tübinger Geographische Studien; Heft 128) Tübingen, 2000., 225–233.
17. Mályusz és Valjavec ellentmondásos kapcsolatát jól tükrözi (általam kiadott) levelezésük. Lásd Orosz László (2004): A két világháború közötti német „délkelet-kutatás” és a magyar tudomány kapcsolatához. Fritz Valjavec és Mályusz Elemér levelezése. In: Levéltári Közlemények 75., 1. szám, 105–137. (1. rész); 2. szám, 117–154. (2. rész). A korabeli magyar történetész-társadalom belső törésvonalaihoz lásd Ujváry Gábor (2010): A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”. Ráció Kiadó. Budapest.
 18. Lásd ehhez Erős Vilmos (2000): A Szekfü-Mályusz vita. (Csokonai Új História Könyvek.) Csokonai Kiadó. Debrecen.
 19. Valjavec, Fritz (1936): Karl Gottlieb von Windisch. Das Lebensbild eines südstädtischen Bürgers der Aufklärungszeit. Verlag Max Schick. München–Budapest. A disszertáció témáját magyarországi mentorától, a budapesti egyetem germanista professzorától és a hazai német mozgalom vezetőjétől, Bleyer Jakabtól kapta.
 20. V. ö. Századok 71.évf. (1937), 354–356.
 21. Pukánszky életművéhez lásd Némedi Lajos (1965): Béla Pukánszky (1895–1950). In: Arbeiten zur deutschen Philologie I., 9–28. Veröffentlichungen des Germanistischen Instituts der Kosuth-Lajos-Universität. Debrecen.
 22. V. ö. Pukánszky Béla (1926): A magyarországi német irodalom története. Budavári Tudományos Társaság. Budapest., ill. Uő (1931): Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn. Aschendorff, Münster.
 23. V. ö. Pukánszky recenziója, 354.
 24. V. ö. Neue Heimatblätter 2. évf. (1937), 294–295. A recenzió a hazai „völkisch” tudományosság oldaláról jövő szembetűnő tömjénezésnek ad hangot.
 25. V. ö. Pukánszky recenziója, 356.
 26. Uo.
 27. Franz Anton Basch (1901–1946) a magyarországi németiség Bleyer halála után radikalizálódó szárnyának vezéralakja, majd a nemzetiszocialista alapokon nyugvó népcsoport-szervezet (Volksbund) vezetője. A II. világháborút követően népbírói ítélet alapján kivégezték. Baschhoz lásd Seewann, Gerhard – Spannenberger, Norbert (Hrsg.) (1999): Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch, Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn Budapest 1945/46. Oldenbourg Verlag. München.
 28. V. ö. Valjavec, Fritz (1938): Tendenz und Kritik. Bemerkungen zu einer Buchbesprechung. In: Neue Heimatblätter 3., Heft 1–2., 125–131.
 29. Uo., 125.
 30. Uo.
 31. Uo. 131.
 32. Valjavec 1936. május 28-án kelt, s a közreműködésre felkérő levelében még a Südstädtische Forschungen nyitókötetének megküldéséről tájékoztatja Pukánszkyt, aki válaszában (Budapest, 1936. június 23.) úgy fogalmaz, hogy mielőtt véglegesen ígérné a közreműködést, még egy pillantást szeretne vetni az 1. kötetre, hogy az egyes tanulmányok terjedelmét és karakterét lássa. Ennek megtörténte után megszakított minden kapcsolatot a müncheni szerkesztővel.
 33. Valjavec habilitációs eljárásának körülményeivel kapcsolatban lásd Orosz László (2009): Tudomány és politika. Egy habilitációs eljárás háttere (Németország, 1938). In: Aetas 24., 2. szám, 5–22.
 34. Valjavec, Fritz (1940): Der deutsche Kultureinfluß im nahen Südosten. Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns. Verlag Max Schick. München.

35. A külpolitikai mozgáster kapcsán lásd Romsics Ignác (1996): Magyarország helye a német Délkelet-Európa politikában. In: Romsics Ignác (szerk.): Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. Osiris Kiadó. Budapest., 177–233.; Ujváry Gábor–Pröhle Gergely (szerk.) (2001): Újra-kezdések krónikája 1867–2001. Magyar-német diplomáciai kapcsolatok. Corvina. Budapest.; ill. Gulyás László a Horthy-korszak külpolitikájáról készített folyamatosan kiadásra kerülő (eddig két kötet jelent meg) összefoglalásának vonatkozó részeit.
36. V. ö. Csapodi Csaba recenziója. In: Századok 76. évf. (1942), 463–472., az idézet helye: 465.
37. Uo. 464.
38. Uo. 465.
39. Uo. 467., ill. 468.
40. Uo. 469.
41. Uo. 471.
42. Uo. 465.
43. Szekfű mindössze egy rövid levelezőlap jelentéktelen utalásaként mond köszönetet az előzőkeny módon megküldött kötetért. (Szekfű Gyula–Fritz Valjavecnek, [Budapest], 1940. július 16.)
44. Fritz Valjavec–Mályusz Elemérnek, München, 1942. május 4.
45. Egyetemes Philologiai Közlöny / Archivum Philologicum. Budapest, I (1877) – 71 (1948). A Magyar Tudományos Akadémia és a Budapest Philologiai Társaság kiadása. (A Valjavec által sérelmezett cikk megjelenésének időpontjában szerkesztői: Huszti József és Eckhardt Sándor.)
46. Fritz Valjavec–Mályusz Elemérnek, München, 1942. május 4.
47. Kósa János (1914–1973) történész, szociológus. 1937-ben doktorált a budapesti egyetemen egy a német népiségtudományi körökben hevesen bírált témával (Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig). Magyarországon a budapesti, majd a szegedi egyetemen tanított, 1949-ben történt kivándorlása után pedig Montrealban, majd a bostoni Harvardon. A szóban forgó recenziója: Fritz Valjavec: Der deutsche Kultureinfluß im nahen Südosten. Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns. In: Egyetemes Philologiai Közlöny 65. évf. (1941), 214–229.
48. A II. világháború elején Franciaországban elesett Schünemann (1900–1940) a Berlieni Magyar Intézet munkatársa volt, s rendszeres cikkírója a magyarországi német népiségtudományi folyóiratoknak. Nekrológia: Brackmann, Albert: Konrad Schünemann zum Gedächtnis. In: Ungarische Jahrbücher XX. (1940/1–2), 1–6., ill. Tafferner, Anton: Univ.-Prof. Dr. Konrad Schünemann zum Gedächtnis. In: Deutsche Forschungen in Ungarn IV. (1939/3–4), [1941!], 285–289.
49. Kósa recenziója, 214.
50. Uo.
51. Uo.
52. Uo. 217–218.
53. Uo. 215.
54. Uo.
55. Harold Steinacker (1875–1965), Edmund Steinackernek, a magyarországi német nemzetiségi mozgalom vezéralakjának fia. Budapesti diákeveit követően Bécsben folytat egyetemi tanulmányokat (class. philologia, történelem, jog). Egyetemi tanár Prágában, Innsbruckban (itt később rektor). Munkásságának főbb területei: történeti segédtudományok (oklevéltan), középkori történelem, a Habsburgok története, Délkelet-Európa és a nemzetiségi kérdés. A Südostdeutsche Historische Kommission társalapítója (1958), haláláig a Südostdeutsches Archiv kiadója. Valjavecvel való baráti kapcsolatáról árulkodik 1935 és 1944 közötti (majd rövid megszakítással a világháború után is folytatódó) terjedelmes és rendkívül adatgazdag levelezésük. Jelentőségét a két egymással igen közeli barátságban álló tudós őszinte, fölösleges magyarázó körmondatoktól mentes, politikai elkötelezettségüket sem rejtő, s bizonyos időszakokban csaknem heti rendszerességű eszmecseréjén túl az is növeli, hogy a korrespondencia számos magyar vonatkozású tudománypolitikai részinformációval is bír, pl. az Edmund Steinacker visszaemlékezéseinek mindkettejük által szívélyként kezelt megjelentetése körüli előkészítő munka kapcsán. Harold Steinacker történetírói munkásságához lásd Tokody Gyula (1997): Edmund és Harold Steinacker a német Südostforschungban. In: Századok 131. évf., 677–722.

56. Uo. A zárójelben szereplő lapszámok a recenziótól valók, s Valjavec munkájának vonatkozó helyeit jelölik.
57. Uo. 217.
58. Uo. 216.
59. Uo. 226.
60. Uo. 227.
61. Uo. 227–228.
62. Az itt jelzett, de jelen tanulmányban nem érintett többi diszciplína prominens személyiségei részéről mutakozó – hasonlóképp elutasító – magatartás dokumentálása nyomon követhető lesz könyvvé összerendezett disszertációmban, mely a Ráció Kiadó jóvoltából deo volente még az idén megjelenik.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltári források

Bayerisches Hauptstaatsarchiv, München (BaHStA). Abteilung V – Nachlässe und Sammlungen. Nachlass Valjavec, Dienstkorrespondenz.

Szakirodalom

- Barcsai Géza [Barta István!] (1946): A magyar tudományos élet harca a német szellemi imperializmus ellen. Budapest.
- Csapodi Csaba (1942): recenzió „Fritz Valjavec: Der deutsche Kultureinfluß im nahen Südosten. Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns, Max Schick, München, 1940.” In: Századok 76. évf., 463–472.
- Császtvay Tünde–Halász Ferenc–Ujváry Gábor (szerk.) (2009): A konzervatív kortárs. Tanulmányok Angyal Dávidról. Argumentum Kiadó. Budapest.
- Erős Vilmos (2000): A Szekfü-Mályusz vita. (Csokonai Új História Könyvek.) Csokonai Kiadó. Debrecen.
- Fata, Marta (1994): Minderheitenkonzeption und –politik Jakob Bleyers (in den Jahren 1917-33). In: Hambuch Vendel (szerk.) (1994): Jakob Bleyer. Egy életmű a magyarországi németekért (1874–1933). / *Jakob Bleyer. Ein Leben für das Ungarndeutschtum (1874–1933)*. [kétnyelvű.] St.-Gerhards Werk Ungarn. Budapest., 13-28.
- Fata, Marta (2000): Elemér Mályusz und die Begründung der modernen ungarischen Lokalgeschichte. In: Fassel, Horst und Waack, Christoph (Hrsg.): Regionen im östlichen Europa – Kontinuitäten, Zäsuren und Perspektiven. Festschrift des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde für Horst Förster. (Tübinger Geographische Studien; Heft 128) Tübingen, 2000., 225–233.
- Gulyás László (2012): A Horthy-korszak külpolitikája 1. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.
- Gulyás László (2013): A Horthy-korszak külpolitikája 2. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.
- Gunst Péter (2000): A magyar történetírás története. Csokonai Kiadó. Debrecen.
- Haar, Ingo (1999): „Kämpfende Wissenschaft“. Entstehung und Niedergang der völkischen Geschichtswissenschaft im Wechsel der Systeme. In: Schulze, Winfried – Oexle, Otto Gerhard (szerk.): *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*. Fischer Taschenbuch Verlag GmbH. Frankfurt/Main., 215–240.
- Helle Ferenc (1942): A magyar-német művelődési kapcsolatok története. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest.
- Kósa János (1941): recenzió „Fritz Valjavec: Der deutsche Kultureinfluß im nahen Südosten. Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns, Max Schick, München, 1940.” In: Egyetemes Philológiai Közlöny 65., 214–229.
- Mályusz Elemér (1932): Az új német nacionalizmus történetírása. In: Magyar Szemle 15., 241–253.
- Mályusz Elemér (1934): Három folyóirat. In: Századok 68. évf., 45–65.
- Mályusz Elemér (1942): A mai német történetfelfogás és a magyarság. In: Az Országos Evangélikus Tanáregyesület évkönyve az 1940–41-es évekről. Budapest., 19–38.

- Némedi Lajos (1965): Béla Pukánszky (1895–1950). In: *Arbeiten zur deutschen Philologie* 1., 9–28. Veröffentlichungen des Germanistischen Instituts der Kossuth-Lajos-Universität. Debrecen.
- Nehring, Karl (red.) (1990): *Südost-Institut München 1930–1990. Mathias Bernath zum siebzigsten Geburtstag.* [Südosteuropa-Bibliographie; Ergänzungsband 2.] R. Oldenbourg Verlag. München.
- Nehring, Karl (1991): Zu den Anfängen der Südost-Forschungen. Der Briefwechsel von Fritz Valjavec mit Szekfü Gyula 1934–1936. In: *Südost-Forschungen* 50., 1–30.
- Orosz László (2001): Fritz Valjavec (1909–1960) és a Délkelet-Európa-kutatás. In: *Századok* 135. évf., 635–647.
- Orosz László (2003): Népiségekutatás a nemzeti érdekek ütközőpontjában. In: *Századok* 137. évf., 43–99.
- Orosz László (2004): A két világháború közötti német „délkelet-kutatás” és a magyar tudomány kapcsolatához. Fritz Valjavec és Mályusz Elemér levelezése. In: *Levéltári Közlemények* 75., 1. szám, 105–137. (1. rész); 2. szám, 117–154. (2. rész).
- Orosz László (2009): Tudomány és politika. Egy habilitációs eljárás háttere (Németország, 1938). In: *Aetas* 24., 2. szám, 5–22.
- Pukánszky Béla (1937): recenzió „Fritz Valjavec: Karl Gottlieb von Windisch. Das Lebensbild eines südostdeutschen Bürgers der Aufklärungszeit, Max Schick, München–Budapest, 1936.” In: *Századok* 71. évf., 354–356.
- Romsics Ignác (1996): Magyarország helye a német Délkelet-Európa politikában. In: Romsics Ignác (szerk.): *Helyünk és sorsunk a Duna-medecében.* Osiris Kiadó. Budapest., 177–233.
- Seewann, Gerhard–Spannenberger, Norbert (Hrsg.) (1999): *Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch, Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn Budapest 1945/46.* Oldenbourg Verlag. München.
- Tilkovszky Loránt (1993): Fritz Valjavec és a magyarországi németiség (1935–1944). In: *Századok* 127. évf., 601–649.
- Tokody Gyula (1997): Edmund és Harold Steinacker a német Südostforschungban. In: *Századok* 131. évf., 677–722.
- Ujváry Gábor (1996): *Tudományszervezés – Történetkutatás – Forráskritika.* Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet. Győr-Moson-Sopron megye Győri Levéltára. Győr.
- Ujváry Gábor–Pröhle Gergely (szerk.) (2001): *Újrakezdések krónikája 1867–2001. Magyar–német diplomáciai kapcsolatok.* Corvina. Budapest.
- Ujváry Gábor (2010): *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”.* Ráció Kiadó. Budapest.
- Ujváry Gábor (szerk.) (2011): *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfü Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében.* Ráció Kiadó. Budapest.
- Valjavec, Fritz (1936): *Karl Gottlieb von Windisch. Das Lebensbild eines südostdeutschen Bürgers der Aufklärungszeit.* Verlag Max Schick. München–Budapest.
- Valjavec, Fritz (1938): *Tendenz und Kritik. Bemerkungen zu einer Buchbesprechung.* In: *Neue Heimatblätter* 3., Heft 1–2., 125–131.
- Valjavec, Fritz (1940): *Der deutsche Kultureinfluß im nahen Südosten. Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns.* Verlag Max Schick. München.
- Valjavec, Fritz (1956): *Fünfundzwanzig Jahre Südostinstitut 1930–1955.* In: *Festschrift aus Anlaß des 25-jährigen Bestehens des Südost-Institutes München 1930–1955.* München., 1–4.